

VALAMIFÉLE MINTÁZATOK

Száz Pál: „Haszid vérző Kisjézuska”. Kultúráköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben

A tavalyi évben látványosan megélenkült a Borbély Szilárd munkássága körüli diskurzus. Ennek egyik nyilvánvaló oka a Jelenkor Kiadó gondozásában elindult életműsorozat, ezzel együtt a korábban csak németül olvasható *Kafka fia* című regénytöredék magyar nyelvű megjelenése. (E pozitív tendencia minden bizonnyal idén is folytatódik a februárban *Bukolikatájában* címmel kiadott posztumusz verseskötet nyomán.) Az életműsorozaton túl azonban fontos eseményként említhetjük (a teljesség igénye nélkül) a debreceni *In memoriam Borbély Szilárd* című (Tamus István grafikáiból álló) kiállítást, a költőről szóló *Olvasni a halál felől* elnevezésű kerekasztal-beszélgetést (mely később az *Alföldben* is megjelent¹) vagy épp a szerző műveivel foglalkozó tematikus blokkot a „Hagyomány és újítás az irodalomban” kutatócsoport *Közelítések a kortárs magyar költészethez* című konferenciáján. E folyamat kontextusában is értelmezhető, illetve ennek egyik legfontosabb fejleményeként értékelhető Száz Pál kötete, a „*Haszid vérző Kisjézuska*”.

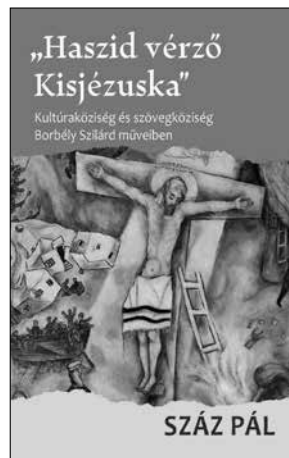
A *Kultúráköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben* alcímet viselő értekezés az első könyv, amely kizárólag Borbély Szilárd írói és költői munkásságára fókuszál. Noha az irodalmi köznyelv gyakran (sőt, helyenként a kiadó is) „Borbély-monográfiaként” hivatkozik a kötetre, maga a szerző az *Előszó*ban úgy nyilatkozik, hogy „a szerzői életműre irányuló intenzív tudományos érdeklődés ellenére sem született még az alapvető adatokat, az életpályát, annak alakulását, a szerzői énfomálás stratégiáit vizsgáló, vagyis az életművet feldolgozó monográfia. [...] Jelen munka sem minősül szerzői monográfiának” (8.). Száz kijelentése annyiban megalapozott, hogy vizsgálata valóban csak az életmű második felére, azon belül is elsősorban három – saját értelmezői perspektívájából – reprezentatív alkotásra korlátozódik. Ezek a *Halotti Pompa. Szekvenciák* (2004, bővített kiadás: 2006), a *Míg alszik szívünk Jézuskája. Betlehemes misztérium* (2005), valamint a *Szól a kakas már* (2013) című dráma. Értelmezései azonban a költő teljes második pályaszakaszával (2004–2014) kapcsolatban érvényesek lehetnek, sőt (Krupp József recenziójával egyetértve²) talán az is kijelenthető, hogy immár aligha olvashatjuk úgy a megnevezett időszakban született Borbély-műveket, hogy a „*Haszid vérző Kisjézuska*” mélyreható elemzéseinek tanulságait figyelmen kívül hagyjuk.

A kötet *Bevezetése* arra vállalkozik, hogy feltérképezze a Borbély-életműben (a *Halotti Pompával*) bekövetkezett paradigmaváltás legfontosabb jegyeit, ezzel együtt megindokolja

¹ Olvasni a halál felől (Kerekasztal-beszélgetés Borbély Sziládról Bényei Péter, Bodrogi Ferenc Máté, Mészáros Sándor és Valastyán Tamás részvételével), *Alföld*, 2021/5, 38–46.

² Krupp József: Beavatás a Borbély-filológiába, *Műút*, 2021/11, 73–77.

Kijárat Kiadó
Budapest, 2021
350 oldal, 3700 Ft

a vizsgálati korpusz leszűkítését. Száz megállapítása szerint az említett verseskötetben és az ezt követő alkotásokban meghatározó jelenséggé válik a különböző kulturális és vallási hagyományok megidézése és összemosása (elsősorban a zsidó és a keresztény kultúrköré, de az antikvitásnak is szerepe van az életműben). Ennek hatására újszerű, teljesen egyik hagyományba sem illeszkedő, „hibrid” háttérű szövegvilágok jönnek létre. Rámutat, hogy e kultúrák köziségével párhuzamosan a művek szövegközi viszonyai is megváltoznak. Az alkotások eltérő kulturális közegek vallás-, műfaj- és szöveg-hagyományaiba (ezzel együtt azok kulcskérdéseibe) nyúlnak vissza egyidejűleg, így szinte végtelennek tűnő hipertextuális hálózatokban pozicionálva magukat. Száz Pál számára elsősorban ez a változás lesz mérvadó, ám a poétikai fordulat más aspektusait is meggyőzően foglalja össze és integrálja későbbi szövegelemzéseibe. Olyan szempontokat is figyelembe vesz, mint az *önreferencialitás*, az *identitáskonstrukciók* előtérbe kerülése, a *regionalitás* és a *szocio-kulturális kontextus* hangsúlyos megjelenése, a lírai és narratív *hagyományokhoz* való viszony és a *messiásmotívum*.

A kötet interpretációs stratégiája két értelmezői paradigma metszetében rajzolódik ki: Gérard Genette transztextualitás-elméletének és Homi K. Bhabha posztkoloniális olvasási stratégiáinak (elsősorban a kulturális ambivalencia, a hibriditás és a mimikri fogalmainak) találkozásában. A két nagy egységből álló kötet első fele ezeket a szempontrendszerket és vizsgálati módszereiket ismerteti Borbély-művekből származó példákkal és helyenként izgalmas (a könyv második egységét megelőlegező) szövegértelmezésekkel kiegészítve.

Az értekezés előbb a genette-i taxonómia kulcsfogalmait, a transztextualitás öt típusát (inter-, para-, meta-, archi- és hipertextualitás) ismerteti, majd ezek különböző aspektusait, az alkotások főbb szövegközi jelenségeit tekinti át. Ezek kifejtésében akadnak egyenetlenségek, hiszen míg (többek között) a jegyzetek, mottók, az architextuális vagy az intratextuális viszonyok jelentőségét és szerepét hosszasan, példás alaposítással vizsgálja a szerző, addig az autoreferencialitásra, a címekre vagy a fülszövegekre nagyon röviden, szinte csak megjegyzések szintjén tér ki. A textuális szempontok kifejtésébe ágyazva azonban akadnak invenciózus szövegolvasatok, amelyekre a későbbi műértelmezések is gyakran visszautalnak. Ilyenek például az intratextualitás esetei. Száz e jelenséget bemutatva némileg túllép a genette-i terminológián, és Kareen Martel, valamint Kent D. Palmer elméleteit felhasználva különít el belső (egy adott kiadványon belüli) és külső (egy szerző által írt különböző alkotások között fennálló) intratextuális viszonyokat. Előbbivel kapcsolatban a *Halotti Pompa Nagyheti szekvenciák* és *Haszid szekvenciák* című ciklusaiban megjelenő „zsidó” és „szombat” szavak jelentésmódosulásait és a (bővített kiadással megvalósuló) kötetkompozíciós és szerkezeti változásokat vizsgálja, utóbbi esetben pedig a messiás születésének – mindhárom kiemelt művet meghatározó – protonarratívájára világít rá. Emellett (bár számos példát kiemelhetnénk) izgalmas perspektívát nyújt az *ikonikus paratextusok* vizsgálata. A képek, illusztrációk, grafikák, borítóképek sajátos paratextusainak áttekintése jól példázza Száz részletekbe menő kutatói attitűdjét. Az értekezés rámutat (a *Halotti Pompa* és a *Míg alszik...* kapcsán) az ajánlások alá és fölé helyezett Mária-ábrázolások összecsempésére, a verseskötet három részét bevezető képek együttes jelentőségére,³ továbbá a borítók által kijelölt olvasói pozíciókra. (A *Halotti Pompa* borítóján Mantegna *A halott Krisztus* című képéről például eltűnnek a Jézust sirató alakok, így – Száz értelmezésében – az olvasó kerül a siratók helyzetébe.) Akkurátus értelmezései mellett helyenként azonban kevésbé alátámasztott megállapításokat is tesz. A fent említett két kötet és *Az árnyképrajzoló* (2008) dizájnjának hasonlóságából például arra a következtetésre jut, hogy „külső megjelenésük sorozatként is engedi

³ Az első két ciklust egy-egy passiójelenet ábrázoló kép, míg a harmadikat egy a holokauszt kapcsán ismert kép – Borbély szavával – fotóátírata vezeti be.

olvasni a három könyvet” (33.). Arról azonban nem tesz említést, hogy a borítóterveket készítő Hrapka Tibor más szerzők köteteinél is alkalmaz ugyanilyen (vagy nagyon hasonló) dizájnt (lásd: Szilágyi Ákos: *Ká és Bá*). Borbély három kötete ettől függetlenül természetesen olvasható „sorozatként”, ám a külső megjelenésre és tipológiára vonatkozó állítás árnyalásra szorult volna.

Az ezt követő alfejezetben a kultúrákötésiség kerül a vizsgálat homlokterébe. Száz ehhez elsősorban Bhabha fogalomkészletének olyan központi terminusait használja, mint a hibriditás és a mimikri. Meglátása szerint Borbély művei dogmaellenességükkel, a kultúrák egymásba játszásával mind a zsidó, mind a keresztény hagyományt provokálják, így a megnyilatkozások harmadik, köztes, hibrid terét hozzák létre. Bizonyos esetekben – például a messiásalak megjelenítésekor – olyan részleteket épít műveibe, amelyek mindkét tradícióban kiemelt szerepet töltenek be, ám előfordul, hogy olyan toposzt helyez e hibrid kulturális térbe, amely eredendően csak az egyik valláshagyományban van jelen. Ilyen esetekben lesz megvilágító erejű a mimikri fogalma. Bhabha e terminust a kultúrák találkozásának olyan eseteire alkalmazza, amikor az idegen, alávetett kultúrából származó egyén átveszi a gyarmatosítók szokásait, kultúráját, így a kolonializáló hatalom számára ellentmondásos hatást kelt. Az értekezés kimutatja, hogy Borbély sajátos analógiákat teremtve integrálja az egyes hagyományelemeket a másik, eltérő tradícióba. Így például a háromkirályok alakját – amelynek a judaizmusban nincsenek előképei – a három ősatyával, Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal felelteti meg Borbély poétikai eljárása. Az eljárás talán legfontosabb terminusa Száz értelmezésében (Genette *barkácsolás*-fogalmát követve) a bricolage-technika, amely mint „összeszerelés”, egymásba építés és újszerű konstrukció létrehozása mind a különböző kultúrákra, mind azok szöveghagyományára vonatkozik. Az értekezés fényében tehát Borbély egyfajta bricolage-poétikát működtetve egyszerre kommentálja, forgatja fel és írja újra a megidézett hagyományokat.

A gondosan felépített elméleti bevezetőt követően a kötet második, nagyobb egységét Borbély műveinek olvasatai alkotják. Az első (és egyben legterjedelmesebb) alfejezet célkitűzését tekintve a *Tintinnabulum tripudiantium* című 17. századi versfüzér és a *Halotti Pompa* összevetésére vállalkozik az időkonceptiók szempontjából, ám megglátásom szerint ennél lényegesen nagyobb horderejű eredményekkel zárul. Borbély verseskötetével kapcsolatban a kezdeti recenziók óta visszatérő kérdéskör a régiség irodalmához, a középkori, barokk nyelvezethez és irodalmi toposzokhoz fűződő viszony. Noha e kapcsolatot illetően számos lényegi megállapítást tesznek – az értekezés által is idézett – Márton László,⁴ Harmath Artemisz⁵ vagy épp Fazakas Gergely Tamás⁶ vonatkozó írásai, ám Száz Pál vizsgálata minden eddiginél körültekintőbben és érzékletesebben mutat rá e kapcsolat mélységeire és jelentőségére. A két alkotás összevetésén keresztül világossá válik, hogy a megidézett hagyomány (amelynek a *Tintinnabulum...* is része) a verseskötet esetében nem pusztán hipertextuális háttér, hanem a kötet lényegi gondolkodásmódját, szerkezetét és poétikáját meghatározó tényező. Az értekezés filológiai körültekintéssel és komparatiztikai módszerek segítségével térképezi fel az időképzetekkel kapcsolatos teológiai, filozófiai elgondolásokat, a barokk halálkultúra hatásait, a retorikai sajátosságok és szövegstruktúrák hasonlóságait és (a vizsgálat számára ugyancsak termékeny talajt biztosító) eltéréseit. Ezen keresztül az olyan – Borbély kötetében központi – fogalmak átfogóbb értelmezéséhez segít hozzá az értekezés, mint az *örökkévalóság* vagy a *végző dolgok*. A szöveg-

⁴ Márton László: Visszajára fordítani, *Jelenkor*, 2005/4, 390–397.

⁵ Harmath Artemisz: Emlékezés és mítosz, in: Uő.: *Kacér romok. A kortárs magyar líráról*, Budapest, Kalligram, 2012, 83–105.

⁶ Fazakas Gergely Tamás: Elbeszélhetetlenségében elbeszélhető beszélgetés: olvasási javaslatok Borbély Szilárd *Halotti Pompa* című kötetének és a régiség irodalmának metszéspontján, *Debreceni Disputa*, 2004/11–12, 102–107.

hely végén továbbá a bolygó zsidó vándormotívumának megjelenéséről és a borbélyi szövegvilágban betöltött szerepéről is impozáns értelmezést, továbbá vallás- és irodalomtörténeti áttekintést nyújt. E szövegrészről alighanem joggal tekinthetjük a kötet legfontosabb fejezetének (vagy tanulmányának). Kivéttnivalóként mindössze azt érdemes megjegyeznünk, hogy a szöveg strukturálása, további alfejezetekre bontása indokolt (sőt logikus) lett volna, hiszen egységes tömbként (közel hatvanoldalas terjedelmével) olykor megehezíti a gondolatmenet átláthatóságát. (Ehhez hasonló probléma további fejezetekkel kapcsolatban is felvethető lenne.)

Az ezt követő alfejezet részben az előbbi által megkezdett vizsgálatot folytatja, ám az értelmezés középpontjába ezúttal a *Míg alszik szívünk Jézuskája* kerül. Az értekezés előbb a mű szövegahagyományhoz fűződő viszonyát vizsgálja – ugyancsak különös tekintettel az időkonceptió sajátosságaira –, majd a *Halotti Pompa* és a *Míg alszik...* textuális kapcsolatrendszerét tárja fel. Száz értelmezéséből kitűnik, hogy a *Bellehemes misztérium* sok szempontból folytatója a korábbi verseskötet által kialakított, a régiség hagyományában gyökerező világképnek. Az időkonceptiók szempontjából például: Jézus születése és a passió képe egyidejűleg tűnik fel, a Messiás eljövetele itt is egybeesik az idő születésével, továbbá „[a] Messiás születésével egy időparadoxon is megvalósul: a végtelen végecssé válik, az örök pedig jelenvalóvá” (214.). A fejezet egyik legfontosabb hivatkozási alapja Kerényi Károly *Gyermekistenek* című tanulmánya és Jung ezt továbbgondoló kutatása. Az értelmezés így a Borbély műveiben megjelenő gyermek Jézus-alak kulturális hibriditására, valamint dogmákat és tabukat elutasító ábrázolásmódjára is rávilágít. Kerényi tanulmánya egyúttal a következő alfejezethez is hidat képez, amely specifikusan a Borbély szövegeiben megjelenő messiásalakot vizsgálja. Az alfejezet elején Száz a költővel készült (az *Egy gyilkosság mellékszálai* című esszékötetben is megjelent) interjúból idéz. E szöveghely (az alfejezethez mindenképp, de) akár a teljes vizsgálatot illetően is mottóként szolgálhat: „fölrémlett egy nagyon erős jelkép. Egy nagyon erősen ható, mély történet, egy nagyon intenzív mélyszerkezet, valamiféle mintázat. Az a mintázat, amely mindenütt ott van, minden irodalmi szövegben, ami számunkra, európaiak számára olvasható: a Krisztus-történet. Mindegy, hogy Krisztust vagy Messiást mondunk, [...] hogy zsidó vagy keresztény szempontból gondoljuk-e el. Valahol a nyelv mélyén, a nyelvről vagy a kultúráról való fogalmaink mélyén ott van ez a hatalmas alak, az a Krisztus vagy Messiás-figura. Akiről már nem nagyon beszélünk.”⁷ Száz értelmezésében ilyen kulturális mintázatokból és ezek mélyszerkezeti összekeveredéséből alakul ki Borbély sajátos bricolage-poétikája. A messiásmotívummal foglalkozó tanulmány – a kötetegész szempontjából – azért különösen izgalmas, mert talán ebben valósul meg a legszélesebb körű kitekintés a szerző második pályaszakaszára vonatkozóan, érintőlegesen bevonva az olvasatba *A Testhez* verseskötetet (2010) és *Az Olaszliszakai* című drámát (2011), továbbá alaposan áttekintve a *Nincstelnek* (2013) Messiás-Mesijás alakjait.

Az utolsó előtti alfejezet apropója a *Szól a kakas már* című dráma. E furcsa megfogalmazást az indokolja, hogy a vizsgálat ez esetben nem elsősorban magára a Borbély-szövegre, sokkal inkább ennek hipertextuális hátterére, a *Szól a kakas már* című dalra és az ennek megvásárlásáról/megszerzéséről szóló történet kulturális gyökereire koncentrál.⁸ E súlypontváltással kapcsolatban érdemes lehet idéznünk Murzsa Tímea, a könyv egyik recenziójának szolid kritikáját: „A *Szól a kakas már* elemzésekor mintha a háttér kerülne előtérbe, hiszen csak a szöveg második fele tartalmazza a konkrét Borbély-dráma elemzését. Száz Pál azonban a kötet többi fejezetében, alfejezetében jó érzékkel találja meg az

⁷ Borbély Szilárd: Valamiféle mintázat. Beszélgetés Tillmann Józseffel, in: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*, Budapest, Vigilia, 2008, 142–143.

⁸ A *Szól a kakas már* című haszid dalt általában magyar népdalvariánsként értelmezik. A hagyomány szerint a dalt Taub Eizik nagykállói rabbi vásárolta meg egy magyar bojtárfútótól.

egyensúlyt a Borbély-művek és az általuk játékba hozott szövegek, hagyományok, kultúrák ismertetésekor.⁹ Véleményem szerint azonban e hangsúlyeltolódás lényeges funkciója – még ha Száz erre nyíltan nem is reflektál – a kulturális és textuális hibriditás mélyebb rétegeibe történő betekintés azzal a szándékkal, hogy a Borbély által megidézett hagyományok, szövegtörzsek eredendő hibriditására világítson rá. A vizsgálat különös alapoossággal tárja fel, hogy a dalban és az előtörténetben miként keverednek már eredendően (és nem pusztán utólag, Borbély bricolage-technikája révén) a zsidó és a magyar népi hitvilág és kulturális toposzok elemei. Sőt, Száz értelmezésében az előtörténet maga is a kulturális átvétel példázatává válik, hiszen (szinte minden történetvariáns esetében) a zsidó rabbi egy magyar pásztornótát vásárol meg. Mint írja: „A történetek allegorikus olvasása a parabolisztikus, példázatos haszid történetek tipikus eljárása, esetünkben a (haszid)zsidó-magyar kulturális kontaktusok allegóriáivá avatja ezeket a történeteket” (276.). A részletes hagyományfeltérképezés és -értelmezés meggyőzően mutat rá, hogy Borbély nem pusztán egymásba játssza az egyes tradíciók narratíváit, hanem azok eredendő hibriditását is felismeri és kihasználja az alkotás során.

A könyv utolsó (egyben legrövidebb) alfejezete a kötetegész szempontjából akár ráadásnak is tűnhet, hiszen (bár ez sokkal inkább a korábbi tanulmányok nagy ívű vállalkozását, semmint az utolsó szerénységét jelzi) ez koncentrálna a legszűkebb vizsgálati témára. A *Halotti Pompa Haszid Szekvenciáinak* teremtésmotívumait tekinti át a zsidó hagyomány tükrében. E tanulmány talán legfontosabb eredménye, hogy rávilágít: a borbélyi poétika nem pusztán a tradíciókat ütközteti, variálja és értelmezi újra, hanem saját megnyilatkozásait is folyamatosan elbizonytalanítja és többértelművé teszi: „A bricolage-szerkezet, a hipertextusok közötti kapcsolat nemcsak a hagyománnyal, de önmagával is ambivalens viszonyban van. Nemcsak a hagyományt írja át újra és újra, hanem saját jelentésrétegeit is” (322.).

A „*Haszid vérző Kisjézuska*” kétségkívül példás kutatói munka eredménye, amelynek apróbb hibái és az esetlegesen felvetődő hiányosságai éppen erényeivel járnak együtt. Szerkezetileg elsősorban olyan problémákat azonosíthatunk, melyek a kiadvány keletkezési hátteréből adódnak. A doktori disszertációkból készült kötetekben (mint amilyen Száz Pál munkája is) gyakran kimutathatók bizonyos jellemző érdemek és visszasságok. Általános pozitív vonásuk az elméleti, módszertani alapoosság és következetesség, gyakori melléfogásaik viszont a redundáns ismétlések és az aprólékos hozzáállásból adódó terhelt írásmód. Ezenkívül – mivel a fejezetek eredetileg jellemzően különálló publikációként íródnak – olykor széttartóvá válnak a kötet egyes alfejezetei, így helyenként inkább tanulmánygyűjtemény, mintsem egységes kötet érzetét keltik.

Tartalmi szempontból a kötet (értelmezői módszereiből adódó) legalapvetőbb hiányosságára Krupp József kritikája már utalt.¹⁰ Különös, hogy a szövegtörzsek és kultúrák köziség jelenségét vizsgáló kiadványban alig esik szó a *Halotti Pompában* megjelenő Amor és Psziché alakjáról és az így megidézett antik hagyományról. Annál is inkább, mivel e hagyomány másol is keveredik az értekezés fókuszában álló zsidó és keresztény tradíciókkal, például a görög sorstragédiákat idéző *Az Olaszliszka* című drámában. Mindemmellett, természetesen belátható, hogy az ilyen irányú, ráadásul a kötet egészéhez méltóan alapos vizsgálat jócskán felduzzasztotta volna Száz (amúgy sem csekély) munkáját. Az alapokat mindenesetre lehelyezte az esetleges ezirányú kutatás számára. Emellett izgalmas lett volna legalább olyan léptékű kitekintést tenni Borbély további jelentős szövegeire (különösen a *Testhez* verseire vagy a fent említett drámára), mint amilyen a *Nincstelenekkel* kapcsolatban megvalósult. A tanulmánykötet azonban ezek hiányában is rendkívül meggyőző munka.

⁹ Murzsa Tímea: Kultúrák és szövegek között, *Új Forrás*, 2022/5, 63.

¹⁰ Krupp, i. m., 73.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, Száz Pál olyan jelenséget helyez vizsgálata középpontjába, amelyet a Borbély munkásságában járatos olvasók többsége érzékelhetett vagy akár azonosíthatott is. Ahhoz azonban erre a koncepciózus és mélyreható kutatásra volt szükség, hogy a jelenség valódi súlyát felmérhessük a szerző életművében. A „*Haszid vérző Kisjézuska*” (Genette és Bhabha terminusain és értelmezői módszerein keresztül) nemcsak kulcsot kínál a kultúra- és szövegköziség vizsgálatához, hanem alapos feltérképező munkát is végez, valamint számtalan további értelmezői útvonalat nyit ki. Új alapokat kínál Borbély Szilárd műveinek olvasásához.